

דרך אגדה

ביטאון המרכז להוראת האגדה
מכללת אפרתה

יג

הפיוט

הפיוט 'אדון מועד כתקח מישרים
לשפוט בַּתְּעֲצוּמִיךָ'
בזיקתו למדרשים ולדברי אגדה

יהושפט נבו ותמר לביא

עורכים

אפרים חזן וסיגלית רוזמרין

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

ירושלים, תשע"ו (2016)

ועדת המערכת

ד"ר צבי גסטוירט, ד"ר יהודית הנשקה, הרב ד"ר אבי וולפיש,
פרופ' אפרים חזן, ד"ר גבריאל חיים כהן, פרופ' חיים מיליקובסקי,
ד"ר מרדכי סבתו, ד"ר ציון עוקשי, פרופ' רלה קושלובסקי,
פרופ' ישראל רוזנסון, פרופ' מיכאל רוזנק,
פרופ' אביגדור שנאן

עריכה לשונית

ד"ר סיגלית רוזמרין, רכזת פרסומי המכללה
חנה פורטגנג

מזכירת המערכת

שלומית זמיר

ISSN: 1565-0529

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

מס' טל': 02-6717744; מס' פקס: 02-6738660

דוא"ל: efrata@emuna-efrata.ac.il

תוכן העניינים

5	דבר העורכים	
7	'שופך שיחי' – קדושתא על חילות הנצרים לרשב"ץ	אתי בן־סעדון
31	'אביר אזרחים לאור עולם כְּיָצָא' קדושתא לראש השנה קרוב לוודאי מאת מנחם המאירי	בנימין בר־תקוה
67	'פורים אָדום' – מערכת פיוטים של קהילת אלג'יר לפורים שני	אפרים חזן ורחל חייטין־משיח
151	שמונה פיוטים לא־ידועים ליחיא בן מֶפְצֵל	יוסף יובל טובי
175	מבחר קינות לנפטרים מתוך הקובץ 'נאות מדבר' לרבי רפאל אהרן מונסוניגו	תמר לביא
201	הפיוט 'אדון מועד כתקח מישרים לשפוט בְּתַעֲצָמִיקָה' בזיקתו למדרשים ולדברי אגדה	תמר לביא ויהושפט נבו
223	פאנל פורים בבית הכנסת בדורא אירופוס בראי המדרש והשיח הבין־דתי	יעל מאלי
261	רבי יוסף מקרטוש – אגדות ופיוטים	ישראל רוזנסון

רשימת המשתתפים בחוברת

אוניברסיטת בראילן	ד"ר אתי בן־סעדון
אוניברסיטת בראילן	פרופ' (אמריטוס) בנימין בר־תקוה
אוניברסיטת בראילן	פרופ' (אמריטוס) אפרים חזן
מכללת לוינסקי	פרופ' רחל חיטין־משיח
אוניברסיטת חיפה	פרופ' יוסף יובל טובי
המכללה האקדמית חמדת הדרום והמכללה האקדמית גבעת וושינגטון	ד"ר תמר לביא
מכללת אפרתה	יעל מאלי
אוניברסיטת חיפה	ד"ר יהושפט נבו
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון

הפיוט 'אדון מועד כתקח מישרים' לשפוט בתעצומיך' בזיקתו למדרשים ולדברי אגדה

יהושפט נבו ותמר לביא

עניין מאמר זה לעמוד על זיקת הפיוט 'אדון מועד כתקח מישרים לשפוט בתעצומיך', המיוחס לרבי יוסף בכור שור, למדרשים ולדברי אגדה. זיקה זו תיבדק בשני אפיקים: האחד הוא מטבעות לשון וצירופים, והאחר – מגעים רעיוניים שבפרשנות המחבר ובכתביו.

'אדון מועד כתקח מישרים'

סוג: 'סליחה' לראש השנה וליום הכיפורים;¹
חתימה: יוסף בר יצחק – חתימה מעניינת, שכן המחבר חותם את שמו ואת שם אביו בשלוש המחרוזות האחרונות של הפיוט. בחתמו את שמו הפרטי – יוסף – הוא מעמיד את העיצור ו"ו במילה השלישית של הטור הפותח את המחרוזת, ובחתמו את שם אביו הוא ממקם את שני העיצורים האחרונים, ח"ת וקו"ף, בטור השלישי של המחרוזת האחרונה;
משקל: אינו קבוע;
צורה: תבנית סטרופית שלה 14 מחרוזות חד-צלעיות. בכל מחרוזת ארבעה טורים, הטור הרביעי הוא בדרך כלל סיומת מקראית;
חריזה: כל אחת ממחרוזות הפיוט חורזת לעצמה: א/א/א.א. ב/ב/ב.ב. ג/ג/ג.ג. אקרוסטיכון: אל"ף-ב"ת; אותיות האלפא ביתא הלא-זוגיות מוצבות פעמיים בזו אחר זו, בראשי שני הטורים הראשונים של כל מחרוזת, ואילו האותיות הזוגיות

1. מן הראוי לציין שברבים מדפוסים המחזורים נוסח אשכנז לראש השנה וליום הכיפורים נחלק הפיוט לשניים. החלק הראשון עד האות למ"ד (לבבי הנשבר הנדכה והנכאה) נאמר בסליחות לערב ראש השנה, והחלק השני, המתחיל באות מ"ם (מרובים צרכי עמך), נדפס כפיוט בפני עצמו בתפילת נעילה. מן הסתם נאמר הפיוט במקורו בשלמותו בנעילה, וכמו שאר פיוטי נעילה – נתקצר בגלל לחץ הזמן. הסיבה לשיבוצו בנעילה היא 'זוטיב לנו החתימה'. ראו דוידזון, תרפ"ה-תרצ"ג, עמ' 28.

מוצבות פעם אחת בטור השלישי של כל אחת מהמחרוזות (א/א.ב. ג/ג.ד.
ה/ה/ו).

**אָדוֹן מוֹעֵד כְּתִקַּח מִיִּשְׂרָאֵל לְשׂוֹט בְּתַעֲצוּמִיךָ
אֶתִּיצְבָּה בְּפֶלֶץ לְחִלּוֹת פְּנִיךָ לְרוֹמְמֶךָ
בְּמַעֲשֵׂי לֹא נִשְׁעַנְתִּי כִּי אִם בְּרַחֲמֶיךָ
ׁׁ עֲשֵׂה לְמַעַן שְׁמֶךָ**

5 **גָּזוּ אַמוֹנִים גְּבוּרֵי כַח בְּמַרְץ
גַּם גּוֹדְרֵי גֵדֵר וְעוֹמְדֵי בְּפֶרֶץ
דּוֹרְשֵׁי חֶפְצָם בְּכַח מְשׁוֹכְן שְׁמֵי עֶרֶץ
אֶבֶד חֲסִיד מִן הָאָרֶץ**

10 **הֵן קְלוּתִי וְמָה אֲשִׁיב בְּמוֹ פִי
הֵנִי צָעִיר וְכֹאֵין מִפְּעֻלּוֹת כְּפִי
אֵיךְ אֶקְוֶה וְאֵיךְ רַב דּוֹפִי
הֵיוֹת לְרָצוֹן אֶמְרֵי פִי**

ביאור ומקורות: 1 **אדון... לשפוט**: על פי "כי אקח מועד, אני מישראל אשפוט" (תה' עה, ג); וכוונתו כאן להבעת ביטחון בצדקת משפטו של הקדוש ברוך הוא, וראו יר' יב, א. 2 **אתיצבה בפלץ**: מתוך חיל ורעדה. **לחלות... פניך**: רומז ל"יחל משה את פני ה' אלהיו" (שמ' לב, יא). **לרוממך**: לשבח את הקדוש ברוך הוא. 3 **במעשי... נשענתי**: תלות מוחלטת של הדובר בבוראו. **כי... ברחמיך**: על פי הרמב"ן לשמ' לב, לב. 4 **עשה... שמך**: על פי יר' יד, 5. 5 **גזו אמונים**: גזו: נעלמו (תה' צ, י). אמונים: בעלי אמונה. **גבורי... במרץ**: חמז ל"גבירי כח עש' דבר" (תה' קג, כ). וכוונת הכתוב "גזו... במרץ" לבטא צער והתנצלות על שבימיו נעלמו אנשי האמונה והעצמה. 6 **גודרי... בפרץ**: על פי רד"ק לבר' ית, כד, וראו גם תה' קו, כג. 7 **דורשי... בכח**: בעלי זכות בקשה מעם הקדוש ברוך הוא. יש כאן מושך עצמו ואחר עמו, כלומר שפרט לכך שגזו ונעלמו בעלי זכויות, גם גזו ונעלמו הזכאים לעמוד בפרץ וללמד סגוריה על ישראל. **משוכן... ערץ**: כינוי לקדוש ברוך הוא. **ערץ**: כינוי פיוטי לשמים, ראו מלך קדוש, "יוצר" ליום שני של ראש השנה. 8 **אבד... הארץ**: מי' ז, ב. והכתוב "גזו... הארץ", מרמז למשנת סוטה ט, יב: "משחרב בית המקדש פסק השמיר ונפנת צופים ופסקו אנשי אמונה (גרסת הבה"ל: אמנה) שנאמר הושיעה יי' כי גמר חסיד כי פסו אמונים מבני אדם". 9 **הן... פי**: על פי איוב מ, ד. וכוונתו: כיון ששוב אין בעלי זכויות ובעלי יכולת לעמוד בפרץ למען עם ישראל, הוא מקבל על עצמו משימה זו, בחינת 'הנני העני ממעש'. 10 **הנני צעיר**: רומז ל"אנכי הצעיר בבית אבי" (שופ' ו, טו). **וכאין... כפי**: בחינת כל מעשי כאין כנגד הקדוש ברוך הוא. 11 **ואיך אקוה**: על פי רד"ק להו' ט, טו. **דופי**: מעשים מגונים (תה' ג, כ). וכוונת הכתוב "איך... דופי" לומר שאולי יש כאן יומרה מצדו לעמוד ולבקש מהקדוש ברוך הוא בקשות בפה מלא שעה שמעשיו אינם מקנים לו זכויות. 12 **היות... פי**: על פי תה' יט, טו.

זַחְלָתִי וְאִירָא מַחֲוֹת דְּעֵי
 זְדוּנִי יְגֹרְתִי וּמְרַד פְּשָׁעֵי
חַנּוּן רַחֲמֵי בְּהַתְּדוּתִי וְעֹזְבִי 15
 רְשָׁעֵי שְׁמַע קוֹל תַּחֲנוּנֵי אֱלֹהֵי בְּשׁוּעֵי

טְעִיתִי וְהִנְנִי שָׁב וּמְתוּדָה עֲשׂוֹת רְצוֹנְךָ
 טְהוֹר עֵינַיִם חֲשַׁבְנִי כְּשֶׁלֶם לְפִינֶךָ
יְהִי הַכֶּנֶס לִי לְפָנִים מְשׁוֹרֵת דִּינְךָ
 וְאַדְעָךָ לְמַעַן אֶמְצָא חֵן בְּעֵינֶיךָ 20

כַּחַךְ יִגְדֹל נָא וּבְתַפְלָתִי הַתְּנַאָּה
 כְּתַפְלַת זָקֵן וְרָגִיל וּפְרָקוֹ נָאָה
לְבָבִי הַנְּשֻׁבֵר הַנִּדְכָּה וְהַנִּכְאָה
 הַבֵּט מְשָׁמִים וְרָאָה

מְרַבִּים צָרְכֵי עַמְּךָ וְדַעְתָּם קֶצֶרָה 25
מַחְסוּרָם וּמְשַׁאלוֹתָם בַּל יִכְלוּ לְסַפְּרָה

13 **זחלתי... דעי:** על פי איוב לב, ו; יראתי מלהגיד דעתי (מתוך הכרת מקומו). 14 **זדוני... רשעי:** הודאה בחוסר זכאותו. והכתוב "זחלתי... רשעי" כוונתו שהוא עושה זאת בשפלות רוח, מהכרה בחוסר זכאותו לכך וכווידי על זדונו ועל מרדו. 15 **חנן רחמי:** ראו למשל שמ' לד, ו; בפיוט הדובר פונה לקדוש ברוך הוא בשימוש בכינוי החמלה ומבקש שירחם עליו, שכן התוודה ושב מדרכו הרעה. **בהתודות:** רומז ל"וּכְהַתְּפַלֵּל עֲזָרָא וְכְהַתְּדוּתוֹ" (עז' י, א). 14-15 **רחמי... רשעי:** על פי יש' נה, ז. 16 **שמע... בשועי:** על פי תה' כח, ב. 17 **טעיתי... רצונך:** רומז למשנה תורה, תשובה, פ"ב ה"ב. 18 **טהור עינים:** על פי "טהור עינים מראות רע" (חבקוק א, יג). **חשבני... לפיך:** רומז למל"ב כ, ג. 19 **הכנס... דינך:** על פי "ותתנהג עם בניך במדת רחמים ותכנס לפנים משורת הדין", אבודרהם, סדר תפילת ראש השנה. והכתוב "**טהור... דינך**" כוונתו פנייה ובקשה לקדוש ברוך הוא שיראה את טוהר דרכו של הדובר, יתעלם מחסרונותיו וייתחס אליו כאל שלם הראוי לעמוד לפניו בתפילה, וינהג עמו לפנים משורת הדין. 20 **ואדעך... בעינך:** על פי "ואדעך למען אמצא חן בעיניך" (שמ' לג, יג). 'ידיעה' כאן היא לשון קרבה רגשית, והתבה 'למען' אינה התכלית אלא האמצעי. המתפלל מבקש לחוש את קרבת הקדוש ברוך הוא ולמצוא חן בעיניו כדי שתפילתו תתקבל. 21 **כחך יגדל:** על פי במ' יד, יז. 22 **כתפלת... נאה:** ראו תענית טז ע"א. 23 **לבבי... והנכאה:** על פי "לב נשבר ונדכה, אלהים לא תבכה" (תה' נא, יט); נמשך מההינד הקודם: "חשבני כשלם לפיך", בבחינת 'אין דבר שלם יותר מלב שבור'. 24 **הבט... וראה:** לעונינו, על פי יש' סג, טו. 25 **מרובים... קצרה:** ברכות כט ע"ב. 26 **מחסורם... לספרה:** רומז ל"נְפֹלְאֵתֶיךָ וּמְחַשְׁבֹתֶיךָ אֲלֵינוּ, אֵין עֲרֶךְ אֱלֹהֵי אֲגִידָה וְאֲדַבְרָה עֲצָמוֹ מִסְפֵּר" (תה' מ, ו). בשלב זה גובר ביטחון המבקש, והוא כבר מבטא

נא בִּינָה הִגִּינוּ טָרַם נִמְרָא
הָאֵל הַגְּדוֹל הַגְּבוּר וְהַנּוֹרָא

ספּוּ וְגַם כָּלוּ יוֹדְעֵי פְּגִיעָה
סדֶּר תְּפִלוֹת בְּמַעֲנֵה לְשׁוֹנָם לְהַבִּיעָה 30
ערְמִים נוֹתְרָנוּ וְרַבְתָּה בְּנוּ הָרַעָה
עַל כֵּן לֹא הִשְׁיִגְתָּנוּ יְשׁוּעָה

פָּנִים אֵין לָנוּ פְּנִיךָ לְחִלוֹת
פִּשְׁעָנוּ וּמְרָדְנוּ וְהַעֲוִינוּ מְסֻלוֹת
צדְקָה לָךְ לְבַד נִבְקֶשׁ בְּמַעֲרָכֵי תְּהִלוֹת 35
הָעוֹמְדִים בְּבַיִת יי בְּלִילוֹת

קדוֹשׁ רָאֵה כִּי פִּסַּ מְלִיץ כְּשׁוֹרָה
קִבֵּל נִיבֵי כְּמַרְבִּית תְּשׁוּרָה
רִנְתִּי הַיּוֹם תְּהֵא בְּכִתְרֶךָ קְשׁוּרָה 40
אֵל נֶאֱזָר בַּגְּבוּרָה

בכלליות על מה יבקש. 27 **טרם נקרא**: על פי "בינה הגינו" (תה' ה, ב) ועל פי "היה טרם יקראו יאני אענה עוד הם מדברים ויאני אשקע" (יש' סה, כז). 2 **האל... והנורא**: על פי דב' י, יז. 29 **ספנו... פגיעה**: התמעטו המטיבים לבקש (נמשך מטור 5). פגיעה – לשון תפילה, וראו להלן טור 30 42 **סדר... להביעה**: על פי "לאדם מערכי לב ומה מענה לשון" (מש' טז, א) – ניכר חסרונם של היודעים להתפלל. 31 **ערומים נותרנו**: ממצוות וממעשים טובים, ובא לבטא את החטא. **ורבתה... הרעה**: וזהו העונש על רוע דרכינו. 32 **על... ישועה**: רומז ל "רחוק מרשעים ישועה כי חקיך לא דרשו" (תה' קיט, קנה). 33 **פנים... לחלות**: רומז ל"יחל משה את פני ה' אלהיו" (שמ' לב, יא). 34 **פשענו... והעוינו**: על פי "נחנו פשענו ומרינו" (איכה ג, מב). **"פנים... לחלות"**: לשון בושה וכלימה משום שפשענו ומרדנו והעוינו מסילות' – צימוד שהוא משחק של פנים מול פנים – אנחנו לא נוכל להראות פנינו מחמת הבושה אל מול פני הקדוש ברוך הוא. 35 **צדקה... תהילות**: על פי "לך ה' הצדקה ולנו בשת הפנים" (דב' ט, ז) – בשל דלות זכויותינו אנו מבקשים צדקה (מתנת חינום), ועושים זאת באמירת תהילות ותשבחות לקדוש ברוך הוא. 36 **העומדים... בלילות**: על פי תה' קלד, א; כאן – להתפלל ולבקש ישועתך. 37 **כי... כשורה**: רומז לאיוב לג, כג: "אם יש עליו מלאך מליץ אהד מני אלקי להגיד לאדם ישרו". 38 **ניב**: במשמעות דיבור – "ניב שפתיים" (יש' נז, יט); וכונתו לתפילתו ולדברי ההלל לקדוש ברוך הוא. 39 **רינתי... כשורה**: רומז לתה' סא, ב; נמשך מהקודם, וכונתו ההלל לקדוש ברוך הוא כמנחה. 40 **נאזר**

שְׁעֵתִי שְׁעָה וְתַפְלְתִּי תְהֵא נְעִימָה
 שְׁמַע פְּגִיעַתִּי כְּפִגְעָה תִמָּה
 תְּחַוֶּקְנִי לַחַיִּים וְתַטִּיב הַחַתִּימָה
 תּוֹלָה אֶרֶץ עַל בְּלִימָה

45 יְדָךְ פְּשׁוּט! מְבַל תְּשׁוּבָתִי בְּמַעֲמָדִי
 סְלַח נָא וּמַחֵל רַע מֵעַבְדִּי
 פְּנֵה וְעֶסֶק בְּטוֹבַת מְשַׁחְרֵיךְ דְּדוּדִי
 וּמַעֲוֹדְדִי וְאַתָּה יי מְגַן בְּעַדִּי

50 בְּזָה אֵל תְּבַזֶּה הוּד מְלוּלִי
 רֹמְמַתִּי הוּדְךָ לְפִי עֲנִיַת שְׁכְלִי
 מְלֵא לְטוֹבָה תְּאַוְתִּי וּמְשַׁאֲלִי
 אֱלֹהִים אֲדַנִּי חִילִי!

יְעַרְב שִׁיחִי וְתַעֲתֵר בְּתַפְלָה
 צְרוּף לְחֶשְׁבוֹן כָּל מְלָה וּמְלָה
 55 חֲשׁוֹב קְדוֹשׁ מֵעַמְדִּי כְּמִנְחָה בְּלוּלָה
 הַאֲזִינָה אֱלֹהֵי יַעֲקֹב סְלָה

בגבורה: על פי תה' סה, ז. 4 שועתי... ותפלתי: על פי תה' קב, ב. 42 שמע... כפגיעה: על פי "ופגעו לי בפקרון" (בר' כג, ח); במשמעות של בקשה – תפילה. כפגיעה תמה: תפילה כנה. 43 תחוקקנו... החתימה: מבקש על כלל ישראל, על גאולתו ועל פדותו. 4 תולה... בלימה: איוב כו, ז. 45 ידך... במעמדי: על פי פסחים קיט ע"א. 4 סלח... ומחל: על פי ויק' ג, ג. 4 פנה... דודי: עשה למען ישראל המשחרים לפתחך. 48 ומעודדי... בעדי: 49 בזה... תבזה: על פי תה' נא, יט. 50 רוממתי הודך: רומז לתהלים קמה, ה. רוממתי... שכלי: כוונת הכתוב לומר שהוא פעל כפי יכולתו. 51 מלא... ומשאלי: נמשך מהקודם, משום שאני עושה כמיטב יכולתי אני מצפה למילוי משאלתי מאת הקדוש ברוך הוא. 52 אלהים... חילי: על פי חב' ג, יט. 53 יערב שיחי: על פי תה' קד, לד. 5 צרוף... ומלה: כיוון שהמבקש מציג את עצמו כעני, ומן הסתם קשה לו להתבטא בשפה ברורה ועשירה, הוא מבקש מהקדוש ברוך הוא שיצרף כל מילה ומילה לחשבון כולל. 55 כמנחה בלולה: על פי במ' כח, ט. 56 האזינה... סלה: על פי תה' פד, ט.

רבי יוסף בכור שור

במאה ה'11 וה'12 התפתח בצרפת העיסוק בפיוט, וכותבי הפיוטים שיקעו בהם רמזים לדרשות ולאגדות.² רבי יוסף בכור שור, פרשן התורה ואחד מבעלי התוספות,³ חי בצפון צרפת במאה ה'12. שנות חייו אינן ידועות לנו בדיוק, אולם סברה היא כי נולד בסביבות שנת 1140. השם 'בכור שור' ניתן לו על פי ברכת משה ליוסף: "בְּכֹר שׁוֹר הָדָר לֹ" (דברים לג, יז).⁴ הוא היה מבעלי התוספות החשובים, ושמו נזכר בתוספות לש"ס⁵ ובספרי הפוסקים.⁶ נראה שהיה תלמידו של רבנו תם בהסתמך על הפתיחה לאחת משאלותיו לרבנו תם: "הנני הקטן ממשרתיו ותלמידיו מחלה פני מורי הרב",⁷ ואף על פי כן לא הזכירו כלל בפירושו לתורה.⁸

דעות החוקרים חלוקות בשאלה האם רבי יוסף בכור שור הוא רבי יוסף מאורליאנ"ש, וסביר להניח שיש זהות בין השניים.⁹ אברהם פרנקל העלה סברה שהפיוט לא נכתב בידי רבי יוסף בכור שור אלא בידי רבי יוסף אבן אביתור בספרד,¹⁰ ואולם אנו תומכים בדעה שהמחבר הוא רבי יוסף בכור שור. בפיוט שולטת אווירת תחושת חרדה האופפת את המתפלל, העומד מול בוראו בתחושת אפסיות ומבקש מתנת חינוך כיוון שאין בידו 'מעש להצטדק'. בולטת תחושת הבדידות של המתפלל, שכן צדיקים ואנשי מעשה אבדו מן הארץ ואין מי שימליץ טוב בעדו ובעד קהל ישראל. נראה לנו שאווירה זו תואמת את זמנו של רבי יוסף בכור שור בצרפת, בימים שאחרי מסעי הצלב שהחריבו את מרכזי התורה הגדולים באשכנז, הרבה יותר מאת זמנו של רבי יוסף אבן אביתור בתור הזהב בספרד. עם זאת אין מעניינו של מאמר זה להיכנס לעומק הנושא, ולצורך מאמרנו אין משנה מיהו המחבר.

2. ראו אורבך, תשכ"ג, עמ' 3-23; 155-176; גרוסמן, תשנ"ה, עמ' 507-538.

3. אורבך, תשמ"ט, עמ' 132-142; וולטר, 1890, עמ' 7-8.

4. ראו תוספות לסנהדרין מב ע"א, ד"ה ורב תבואות.

5. ראו אורבך, תשמ"ט, עמ' 134; נבו, תשנ"ד, עמ' 1.

6. צונץ, 1845, עמ' 77.

7. אסף, 1950, עמ' 16.

8. נבו, תשנ"ד.

9. ראו דיון נרחב בשאלה זו אצל נבו, תשס"ג, עמ' 76-79; פרנקל, תשנ"ג, עמ' 780-781, וכן בהערה 71.

10. ראו עוד פוזננסקי, תרע"ג, עמ' 35-55; אפסוביצר, תרצ"ח, עמ' 351-352; פורגס, 1908.

11. על פי ברנשטיין, תשי"ז, עמ' 465-467.

על פיוטי רבי יוסף בכור שור כתב א"מ הברמן:

מפיוטיו של ר' יוסף ב"ר יצחק מאורליאנש, נודעים לנו חמישה, וכולם סליחות. בארבעה מהם הוא חותם גם בשם אביו ובאחד רק בשמו [...] הפיוט החמישי – עקידה, הוא מסוג הפיוטים המשורשרים, היינו, שסוף כל מחרוזת נעוץ בתחילת המחרוזת הבאה [...] שפתו נאה ומצטיינת בפשטותה, והצרות שעברו עליו ועל דורתו, מצאו להן הד נאמן בפיוטיו, המלאים רגשי נקמה, חוץ מפיוט סי' א' [הכוונה לפיוט שהוא נושאו של מאמר זה], שהוא נקי מהם, ומשום כך זכה רק הוא להכנס למחזור הנדפס. הפיוטים האחרים לא נדפסו עד היום. הם מצויים בכתב יד די רומי סי' 654, וצילומם נמצא במכון לחקר השירה העברית.¹¹

על הפיוט

בעבודתנו השתמשנו בנוסח הפיוט כפי שהובא בסדר הסליחות כמנהג ליטא וקהילות הפרושים בארץ ישראל.¹² הפיוט פותח ביראת הדובר מול גדולת הקדוש ברוך הוא ורוממותו. הוא בוטח בצדקת משפט האל ומתייצב לפניו ביראה ובחרדה. הדובר מתנה את צערו על שאין עוד חסידים ומלמדי זכויות, ולפיכך הוא מתייצב דל זכויות ואפילו חוטא, ומבקש מהקדוש ברוך הוא שישמע לקול תחנוניו. הוא מתוודה על חטאיו בלי לפרטם, ומבקש למצוא חן בעיני הקדוש ברוך הוא כאילו היה מתפלל ותיק ובעל זכויות.

בטורים 25-36 עובר המתפלל לדבר בגוף ראשון רבים. הוא מציין את צורכי עם ישראל הרבים מספור ומבקש שהקדוש ברוך הוא ישמע לבקשתם. שוב חוזר הוא על שכבר אין יודעי תפילה ובעלי זכויות. מטור 37 ועד סוף הפיוט חוזר המשורר לגוף ראשון יחיד ומבקש שתהא תפילתו נעימה, ושהקדוש ברוך הוא ייטיב החתימה.

המעבר מגוף ראשון יחיד לגוף ראשון רבים הוא אמצעי ספרותי הנמשך מכוח התוכן של הדברים. הדובר מדבר בגוף ראשון בבואו לבקש רשות להיות פה לרבים – לעם, לקהילה. המעבר ללשון רבים משלב את הנימוק לתפילה למראה המציאות הקשה שהציבור נתון בה. ההנמקה כללית ואין בה פירוט אבל היא מציירת תמונת מצב קשה. הפיוט כולו נכתב ברוח של שליח ציבור המבקש להיות ראוי וזכאי להתפלל למען הרבים.

11. הברמן, תרצ"ח, עמ' 323-324. נציין שמאז חיבור המאמר של הברמן השתנה המצב.

12. גולדשמידט, תשכ"ה, עמ' עז-עט.

בפיוט כמה מוטיבים בולטים: שפלות רוח הדובר מול רוממות האל; הודאה על חטא; צידוק הדין; עשה למען שמך; תפילה כקרבן וכשי. המוטיבים מסתרגים זה בזה לכלל בקשה אחת – **ברשותך** אבקש ישועה.

שפלות רוח הדובר מול רוממות האל: שפלות רוח, נמיכות קומה ועמדת נחיתות מוחלטת אל מול גודל האל ורוממותו הן מוטיב בולט בראיית עולמו של הדובר. מוטיב זה הוא הפותח את הפיוט, והוא שב וחוזר בשלוש המחרוזות הראשונות. הדברים נאמרים בלשון יחיד ובנעימה רכה, היאה למתפלל מתוך תחושת 'הנני העני ממעש', השופך שיחו לפני אלוקיו. ובהתאם לרוממותו של הקדוש ברוך הוא הסגנון נשגב, וניכר בו דובר המשחר לישועת השם: "אַתְּיִצְבֶּה בְּפִלְץ לְחִלּוֹת פְּנִיךָ לְרוֹמְמָךָ // הֵן קִלּוֹתֵי וְמָה אֲשִׁיב בְּמוֹ פִי // הֲנִי צָעִיר וְאֶאֱמַן מִפְּעֻלוֹת כְּפִי // וְאֵיךְ אֶמְצֶה וְאֵיךְ רַב דּוֹפִי // הָאֵל הַגָּדוֹל הַגָּבוֹר וְהַנּוֹרָא [...] רֹמְמָתִי הוֹדֵךְ לְפִי עֲנִיאת שְׁכָלִי".

הודאה על חטא: שעה שמוטיב שפלות הרוח הובא בלשון יחיד, מוטיב החטא הובא בלשון יחיד ובלשון רבים. הדובר עומד בפחד וביראה לפני הקדוש ברוך הוא, "זְחַלְתִּי וְאִירָא מִחַוֹת דְּעִי", בשל הידיעה הברורה שאין לו זכות לפנות לקדוש ברוך הוא ולבקש ישועה. בפנייתו הדובר מתוודה על חטאיו הכבדים: "סְעִיתִי וְהֲנִי שֵׁב וּמִתְוַדֶּה עֲשׂוֹת רְצוֹנְךָ", ובתיאור מצב העם שעליו הוא בא לבקש לשון רבים: "עֲרַמִּים נוֹתַרְנוּ וְרַבְתָּה בְּנו הָרָעָה. הוּא יוֹדע שְׁדַרְכֵם רַעָה, אִמוֹנְתֵם רַפָּה, אִמְתַּחַתֵּם רִיקָה מִמַּעֲשִׂים טוֹבִים. גִּזְזוּ אֲמוּנִים גְּבוּרֵי כַח בְּמַרְץ / גַּם גּוֹדְרֵי גֵדֵר וְעוֹמְדֵי בְּפֶרֶץ [...] אֲבַד חֲסִיד מִן הָאָרֶץ // סִפּוּ וְגַם כָּלֵי יוֹדְעֵי פְּגִיעָה / פְּשַׁעְנוּ וּמְרַדְנוּ וְהִעֵוִינוּ מְסֻלוֹת / עַל כֵּן לֹא הִשְׁיִגְתֵּנוּ יִשׁוּעָה".

צידוק הדין: "עַל כֵּן לֹא הִשְׁיִגְתֵּנוּ יִשׁוּעָה / פְּנִים אֵין לָנוּ פְּנִיךָ לְחִלּוֹת / פְּשַׁעְנוּ וּמְרַדְנוּ וְהִעֵוִינוּ מְסֻלוֹת / צָדֵקָה לָךְ לְבַד נִבְקֵשׁ בְּמַעַרְכֵי תְהִלּוֹת".

לפנים משורת הדין: מהאמור צומחת הידיעה הברורה כי בקשתו היא גדולה; הוא מבקש שהאל לא ישפוט אותו לפי ערכו אלא 'לפנים משורת הדין'.

עשה למען שמך: גאולת העם היא במידה רבה גם גאולת כבוד השם (המחולל בגויים), משום שאין לעם על מי להסתמך מלבד על רחמי השם ועל חסדיו: "בְּמַעֲשֵׂי לֹא נִשְׁעַנְתִּי כִּי אִם בְּרַחֲמֶיךָ / יְיָ עֲשֵׂה לְמַעַן שְׁמֶךָ". בקשת הדובר נאמרת בלשון מתרפסת ומפייסת: "חַנּוּן רַחֲמֵי בְּהִתְוַדּוֹתִי [...] שְׁמַע קוֹל תַּחֲנוּנֵי אֱלֹהֵי בְּשׁוּעִי". בפנייתו הוא מצרף במישורין את המשאלה שלשמה פנה לאלוקיו: "הִבֵּט מִשְׁמַיִם וְרָאָה / מְרַבִּים צָרְכֵי עַמְּךָ [...] מִחֲסוּרָם וּמִשְׁאֲלוֹתָם בַּל יוֹכְלוּ לְסַפְּרָה [...]".

תפילה כקרבן: הדובר מבקש מעם הקדוש ברוך הוא שישעה לתפילתו ויקבלה כקרבן המכפר על עוונותיו: "יִדְּךָ פְּשׁוּט וְקִבֵּל תְּשׁוּבָתִי בְּמַעֲמָדִי [...] בְּזֶה אֶל תִּבְּזֶה הוּד מְלוּלִי [...] מְלֵא לְטוֹבָה תְּאַוִּיתִי וּמִשְׁאָלִי [...] יַעֲרַב שִׁיחִי וְתַעֲתֵר בְּתַפְּלָה / צָרוּךְ לְחֶשְׁבוֹן כָּל מְלָה וּמְלָה / חֲשׁוֹב קְדוֹשׁ מַעֲמָדִי כְּמִנְחָה בְּלוּלָה".

הברמן כתב ששמו של מחבר הפיוט ושם אביו חתום בארבעה מפיוטיו, ובפיוט אחד חתום שמו בלבד. נראה לנו לומר שכיוון שהשם 'יוסף בר יצחק' הוא שם שכיח בישראל בימי הביניים, לא נוכל לדעת בבירור האם הכוונה לרבי יוסף מאורליאנש. יתר על כן השאלה אם רבי יוסף מאורליאנש הוא רבי יוסף בכור שור לא הוכרעה הכרעה חד־משמעית.¹³

זיקה אל מדרשים

המדרשים הנידונים בזה נבחרו לפי זיקתם לקטעי הפסוקים בפיוט; סדר הבאתם – לפי סדר הופעתם בו. תחילה יובא ההיגד הלקוח מן הפיוט, אחריו הפסוק המשתלב בו, ואז המדרש הנדרש אל אותו הפסוק. נציין שאין הפייטן נוגע בהיגדיו אל המדרשים בישירות; המדרשים קשורים אל הפסוקים המשולבים בהיגדים. עם זאת נראה לנו שכאשר בחר הפייטן בפסוקים המשובצים בפיוטו הוא הכיר את המדרשים הנלווים אליהם.

1. "אָדוֹן מוֹעֵד כְּתִקַּח מִיִּשְׂרָאֵל לְשִׁפּוֹט" (טור 1). פסוק המוצא: "כִּי אֶקַּח מוֹעֵד אֲנִי מִיִּשְׂרָאֵל אֶשְׁפֹּט" (תהלים עה, ג).

אמר לפניו: ולא עשית לנו נסים ולא הודינו לך? עשה עמנו ואז נודה לך לעולם הבא, שנאמר 'הודינו לך אלוקים הודינו וקרוב שמך' (שם, ב). הודינו – מיטיב. הודינו – מכה. בין מיטיב ובין מכה, מודים אנחנו לך ושמך קרוב בפנינו. 'ספרו נפלאותיך' (שם): אימתי אנו מספרים? בזמן הגאולה, שנאמר: 'כי אקח מועד אני מישרים אשפוט' (מדרש תהלים 'שוחר טוב', מהדורת שלמה באבער, וילנה 5651, עמ' קסט).

במרכז המדרש עומדת חובת ההודיה לקדוש ברוך הוא, על פי פסוק המוצא 'הודינו לך אלהים הודינו'. בתודעת בעל המדרש מהדהדת המשנה: "חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה" (משנה ברכות ט, ה). לפי לשון המדרש, בין

13. ראו לעיל הערה 9.

מיטיב בין מכה, יש להודות לו. כפילות התבה 'הודינו' מקבלת את חיזוקה מהמשנה בברכות: "חייב אדם לברך על הרעה וכו'", ומכאן כפל לשון ההודיה – בין מיטיב בין מכה.

היגד אחר של הפסוק, "סְפָרוּ נְפִלְאוֹתֶיךָ" (תהלים עה, ב), נדרש על תקופת הגאולה עקב סמיכותו לפסוק "כִּי אֶקַח מוֹעֵד אֲנִי מִיִּשְׂרָאֵל אֲשֶׁפֶט". התיבה 'מועד' כרומזת לתקופת הגאולה מצויה בדניאל יב, ז: "כִּי לְמוֹעֵד מוֹעֲדִים וְנֶחְצִי וְכַכְלוֹת נִפְץ יָד עִם קִדְשׁ תְּכַלְיָנָה כָּל אֵלֶּה". פסוק זה בדניאל שימש את מחשבי הקצין לדורותיהם, וגם לרבי יוסף בכור שור נודעת חיבה מיוחדת לפסוק זה. בפירושו על התורה לדברים כח, יג הרחיב את הדיון בעניין זה וחישב את בוא הגאולה לפי פסוק זה בדניאל: "מוֹעֵד מוֹעֲדִים וְנֶחְצִי". 'מועד' הוא שנות ישיבת בני ישראל במצרים, שהוא 430 שנה. 'מועדים' הוא שני מועדים של שנות ישיבת בני ישראל במצרים. ועוד חצי מועד הוא חצי משני מועדים אלו, כלומר הכפלת 'מועד' ישיבת בני ישראל במצרים שלוש פעמים – 430 כפול 3 = 1290; זה מועד הגאולה. המחבר מיצר על שאיננו יודעים ממתי מתחילים למנות מספר זה.

2. "אֶתְיַצְבֶּה בְּפֶלֶא לְחַלוֹת פְּנִיךָ לְרוֹמְמָךָ" (טור 2). פסוק המוצא: "וַיַּחַל מֹשֶׁה אֶת פְּנֵי ה' אֱלֹהָיו" (שמות לב, יא).

ויחל משה: כך פתח ר' תנחומא בר אבא: 'זיארר להשמידם לולי משה בחירו עמד בפרץ לפניו' (תהלים קו, כג). א"ר חמא בר חנינא: הסיגור הטוב מסביר פנים בדין. משה אחד משני סיגורין שעמדו ללמד סגוריה על ישראל, והעמידו פנים כביכול כנגד הקדוש ברוך הוא: משה ודניאל. משה מנין? שנאמר 'לולי משה בחירו וכו''. דניאל מנין? שנאמר 'אתנה את פני אל ה' אלקי לבקש וגו'' (דניאל ט, ב). אלו שני בני אדם שנתנו פניהם לנגד מידת הדין לבקש רחמים על ישראל (שמות רבה כי תשא מג, א).

הדובר העומד בתפילה לפני הקדוש ברוך הוא אינו מתפלל פרטי אלא רואה עצמו כשליח עם ישראל, ומזדהה עם גדולי האומה שקדמוהו, שעמדו בתפילה וביקשו על עם ישראל. כך משה בחטא העגל וכך דניאל בפסוק המצוטט.

ראוי לתת את הדעת כי כל אחד מהמתפללים – משה, דניאל והפייטן – מייצג תקופה. משה לקראת ימי ראשית בית ראשון, דניאל בראשית בית שני והפייטן לקראת בית שלישי. אמנם לא ציין זאת, שכן עניינו של הפיוט בקשת סליחה ולא תקוות הגאולה, ואולם אפשר להשוות את הדברים לפירושו של בכור שור לדברים כח, סג, שהובאו

בדין במדרש הקודם. בחישובי הקץ שעורך בכור שור, הוא מסיים: "ולעת הקץ שיבוא משיח, יהי רצון שיהא בימינו, יתבררו ויתלבנו הדברים".

3. "גִּזְדְּרִי גִּזְרֵי וְעוֹמְדֵי בַּפְּרָץ" (טור 6) פסוק המוצא: "וַיֹּאמֶר לְהִשְׁמִידֶם לִלְוֵי מִשֶּׁחַ בְּחִירוֹ עָמַד בַּפְּרָץ לְפָנָיו" (תהלים קו, כג).

אמר רב כהנא משום ר' ישמעאל בר' יוסי: א"ר שמעון בן לקיש משום ר' יהודה נשיאה: מאי דכתיב 'ידי אדם מתחת כנפיהם' (יחזקאל א, ח). ידו כתיב, זה ידו של הקדוש ברוך הוא שפורסה תחת כנפי החיות כדי לקבל בעלי תשובה מיד מידת הדין (פסחים קט, ע"א).

לעיני הפייטן עמדה דמותו של משה המבקש סליחה ורחמים אחר חטא העגל. מודגשת ידו הפתוחה של הקדוש ברוך הוא לקבל שבים ולהצילם ממידת הדין, וזוהי בדיוק הסיטואציה של הדובר בפיוט, המבקש את אותה הבקשה. הרעיון בא לידי ביטוי גם בפירוש בכור שור על התורה לחטא העגל "נִשָּׂא עוֹן וְפָשַׁע וְחָטְאָה" (שמות לד, ו-ז): "כל אלה אני נושא ואיני פורע מהם מיד. אבל איני מנקה אותו לגמרי, אם לא על ידי תשובה ומעשים טובים".

4. "טְהוֹר עֵינַיִם חֲשִׁבְנֵי כְּשֶׁלֶם לְפָנֶיךָ" (טור 18). פסוק המוצא הוא "טְהוֹר עֵינַיִם מְרֵאוֹת רָע" (חבקוק א, יג).

הנפש הזו טהורה בגוף והקב"ה טהור בעולמו. תבוא הנפש שהיא טהורה בגוף, ותקלס להקב"ה שהוא טהור בעולמו, שנאמר 'טהור עינים מראות ברע'. הנפש הזאת אינה ישנה בגוף, והקב"ה אין לפניו שינה. תבוא הנפש שאינה ישנה בגוף, ותקלס להקב"ה שאין לפניו שינה, שנאמר 'הנה לא ינום ולא ישן' (תהלים ככא, ד) (ילקוט שמעוני ח"א, ויקרא ד, ח).

המדרש מעמיד על הדמיון שבין האדם לבוראו: האדם נברא עפר מן האדמה ונשמתו חוצבה מכיסא הכבוד. נראה לנו שהשוואת האדם לקדוש ברוך הוא באה על ביטוייה גם בפירוש של בכור שור לתורה. על הפסוק "נִעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדַמּוֹתֵנוּ" (בראשית א, כו) כתב בכור שור:

בצלמנו כדמותנו שהיא מאוימת להיות מושל ושליט על כל. ולא שזו דומה לזו, כי אין לתת דמיון ודמות ותמונה למעלה, כדכתיב 'כי לא ראייתם כל תמונה [...] (דברים ד, טו) שהקב"ה ופמליה של מעלה מדמין עצמן בכל ענין שירצו להראות לאדם [...].

בשני המקורות מוטעם שאין דמיון תמונתי חיצוני בין האדם לבוראו אלא דמיון שבמהות.

5. "כִּתְּךָ יִגְדֵל נָא" (טור 21). פסוק המוצא: "זַעֲתָהּ יִגְדֵל נָא כֶּחָ ה'" (במדבר יד, ז).

זילכו בלא כח לפני רודף' (איכה א, ו). ר' יהודה ב"ר סימון בשם ר' לוי בר' טרפון: בזמן שישראל עושין רצונו של הקב"ה, מוסיפין כח בגבורה של מעלה. כמאן דאת אמר זעתה יגדל נא כח ה'. ובזמן שאין עושין רצונו של הקב"ה, כביכול מתישין כח גדול של מעלן והולכים גם הם בלא כח לפני רודף' (איכה רבה א, לג).

המדרש מציג את האדם כבעל יכולת להשפיע על עולם ומלואו, כפי שנאמר בתהלים: "וַתַּחַסְרֶהוּ מַעַט מְאֹלָהִים וְכַבֹּד וְהַדָּר תַּעֲטֶרְהוּ, תַּמְשִׁילֶהוּ בְּמַעֲשֵׁי יָדָיו כֹּל שֶׁתָּה תַחַת רַגְלָיו" (תהלים ח, ז-ו). וכן מצאנו במדרש:

בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון, נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו: ראה מעשי כמה נאים ומשובחין הן, וכל מה שבראתי, בשבילך בראתי. חן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם קלקלת, אין מי שיתקן אחריך' (קהלת רבה ז, ג).

מדרש זה מציג את האדם כמי שיש ביכולתו לשנות את פני העולם הארצי. ואולם המדרש באיכה רבה, המתקשר לפיוט, מציג את האדם כבעל כוח ויכולת להשפיע גם בעולמות עליונים. עניין זה התפתח בחסידות, והיא מבהירה אותו. רבי זאב מז'טומיר, תלמידו של המגיד ממזריטש, כתב: "סוף דבר הכל נשמע, אשר זאת תורת האדם בכל מקום עוסקו. אל ישים מגמתו לתועלת עצמו, כי אם לתועלת השכינה [...]".¹⁴ נמצא שהאדם יכול לפעול בשכינה, ובאמצעות קיום תורה ומצוות לסייע לעולם האלוקי. כיוון שהשכינה היא הנוכחות האלוקית בעולם המחיה ומפעילה אותו, אם האדם מקלקל במעשיו הרי הוא מנצל בכך את החיות האלוקית שלא בדרך נאותה, והתוצאה היא שהשכינה לא תתגלה ולא תתפשט בעולם. ואולם אם מעשי האדם מתוקנים הוא תורם לגילוי השכינה ולהתפשטותה בעולם. זה ההסבר לרעיון ה'הוספת כוח בפמליה של מעלה'. המדרש הנידון (באיכה רבה) מטעים את יכולת האדם ואת כוחו להשפיע על עולמות עליונים. והנה מדרש אחר לפסוקנו תולה את הדבר בקדושת ברך הוא בלבד:

14. אור המאיר, ח"א, ירושלים תש"ס, עמ' שכת.

א"ר אבין בשם ר' יוחנן: משל לכף מאזנים שמשקולת בכף אחת והפירות בכף אחת. אימתי בעל הבית משתבת, בשעה שהוא מכריע הפירות. כך אמר לו משה לקב"ה: מרי, אומר לך מתי כוחר גדול בעולמך, בשעה שאתה מאריך כוחר, שנאמר "ועתה יגדל נא כח ה'" (במדבר יד, יז).¹⁵

לפנינו שני מדרשים לאותו הפסוק השונים זה מזה בגישתם. לפי האחד האדם מגדיל את כוח הקדוש ברוך הוא, בעוד לפי האחר הקדוש ברוך הוא עצמו מגדיל את כוחו. נראה לנו שהמדרש השני שהצגנו תואם את פירושו של בכור שור לתורה. בפירושו על אתר הוא כותב: "ועתה יגדל נא כח ה' – שתכבוש את כעסך, שזהו כוח וגבורה, דכתיב 'טוב ארך אפים מגבור ומושל ברוחו מלוכד עיר'" (משלי טז, לב).

6. "כְּתִפְלֵת זָקֵן וְרִגְלֵי וּפְרָקוּ נְאֻה" (טור 22). ביטוי זה מזכיר את המשנה במסכת תענית המתארת את סדר התעניות לימים של עצירת גשמים: "מוציאין את התיבה לרחובה של עיר ונותנין אפר מקלה על גבי התיבה ובראש הנשיא, ובראש אב בית דין, וכל אחד ואחד נותן בראשו" (משנה תענית ב, א). ובהמשך: "עמדו בתפילה, מורידין לפני התיבה זקן ורגיל, ויש לו בנינים וביתו ריקם, כדי שיהא לבו שלם בתפילה" (שם, ב).

7. "לִבִּי הַנְּשָׁבֵר הַנִּדְּכָה וְהַנִּכְאָה" (טור 23). פסוק המוצא הוא: "לֵב נִשְׁבֵּר וְנִדְּכָה אֱלֹהִים לֹא תִבְצֵה" (תהלים נא, יט).

ואריב"ל: בזמן שבית המקדש קיים, אדם מקריב עולה – שכר עולה ביזו. מנחה – שכר מנחה ביזו. אבל מי שדעתו שפלה, מעלה עליו הכתוב כאילו הקריב כל הקרבנות כולן, שנאמר 'זבחי אלוקים רוח נשברה' (תהלים נא, יט). ולא עוד אלא שאין תפילתו נמאסת, שנאמר 'לב נשבר ונדכה אלוקים לא תבזה' (סנהדרין מג ע"ב).

המשנה מדגישה את חשיבות היות המתפלל בעל לב נשבר, כלומר מתחרט על מעשיו. רעיון זה עובר לאורך כל היגדי הפיוט. המדרש מסתמך על דברי הכתוב בפרקנו פסוק אחד קודם: "כִּי לֹא תִחַפֵּץ זֶבַח וְאִתְּנָה עֹלָה לֹא תִרְצֶה" (תהלים נא, יח). אין הקדוש ברוך הוא מעוניין בקרבנות אלא בלב המכיר בחטא, והרי זוהי בדיוק בקשת המתפלל בפיוט. במדרש מודגשת תחושת האדם ומצבו הנפשי; לקרבן אין ערך לעצמו. חשיבותו רק כביטוי חיצוני לתחושה הפנימית.

נראה כי רעיון דומה אפשר למצוא בפירושו של בכור שור לשמות ל, א. המחבר מסביר שחשיבות הקרבנות היא בהיותם מקנים תחושת ניקיון כפיים לאדם, ואז הוא נזהר מלחטוא. כאשר האדם יודע שנשלח לו, הוא יזהר מכאן ולהבא מלהתלכלך בחטא. המשותף לפירוש ולמדרש הוא הרעיון שלא הקרבן הוא העיקר אלא הרגשת המקריב, ואילו ההבדל ביניהם הוא שהמדרש מדבר על תחושת הלב השבור בעוד הפרשן מטעים את תחושת ההזדככות.

8. "מְרֹבִים צָרְכֵי עֵמֶךָ וְדַעְתֶּם קִצְרָה" (טור 25). ההיגד שבפיוט מתקשר לדברי הגמרא:

כיון שעלה עמוד השחר נכנסו חכמי ישראל אצלו [אל דוד המלך]. אמרו לו: אדוננו המלך, עמך ישראל צריכין פרנסה. אמר להם: לכו והתפרנסו זה מזה. אמרו לו: אין הקומץ משביע את הארי ואין הבור מתמלא מחוליותיו. אמר להם: לכו ופשטו ידיכם בגדוד. מיד יועצים באחיתופל ונמלכין בסנהדרין ושואלים באורים ותומים (ברכות ג ע"ב).

המשפט 'מְרֹבִים צָרְכֵי עֵמֶךָ וְדַעְתֶּם קִצְרָה' פותח את חלקו של הפיוט שבו מוזכרים צורכי הכלל והנימוק לבקשה להתפלל בעדם. המתפלל עובר לדבר בגוף ראשון רבים ומזכיר את צורכי עם ישראל. אין המחבר מפרט מה הם הצרכים הללו, וגם המשך המשפט, 'מחסורם ומשאלותם בל יוכלו לספרה' – הכול נאמר בהכללה. אם אנו משווים את הפיוט למדרש המובא כאן, יש רגליים להנחה שמדובר בבקשות הקשורות לפרנסה. הזיקה הלשונית בין ההיגד בפיוט 'מְרֹבִים צָרְכֵי עֵמֶךָ', ובין לשון המדרש 'עמך ישראל צריכין לפרנסה', תומכת בסברה זו. לפי זה נראה שההיגד שבפיוט מתקשר למדרש זה על שני חלקיו: דברי החכמים ודברי דוד.

9. "נָא בִינָה הִגִּינוּ טָרָם נְקָרָא" (טור 27). פסוק המוצא: "הֲיֵהָ טָרָם יִקְרָאוּ וְאֲנִי אֶעֱנֶה" (ישעיהו סה, כז).

א"ר תנחומא: מעשה בספינה אחת והיה בתוכה יהודי אחד. הגיעו לנס אחד. אמרו לאותו יהודי, פלוני 'טול מעות ועלה לנס הזה וקנה לנו משם מאומה'. אמר להם: 'לא אכסניא אני ואיני מכיר להיכן אני הולך'. אמרו לו: 'יהודי אכסניא בכל מקום שאתה הולך אלוקים עמך', שנאמר: 'אשר לו אלוקים קרובים' (דברים ד, ז). אלא מהו 'בכל קראנו אליו?' (שם) יש תפילה שנענית לארבעים יום, דכתיב 'אתנפל לפני ה' את ארבעים היום' (שם ט, כה). ויש תפילה שנענית לעשרים יום, דכתיב 'לחם חמודות לא אכלתי עד מלאות שלושה שבועים ימים' (דניאל י, ג). ויש תפילה שנענית לשלושה ימים, דכתיב 'ויהי יונה במעי הדג שלושה ימים [...] ויתפלל יונה' (יונה ב, א-ב). ויש תפילה שנענית ליום אחד, דכתיב 'ויגש אליהו וכו' (מלכים א

יח, כא). ויש תפילה שנענית לשעה, דכתיב 'ואני תפילתי לך ה' עת רצון' (תהלים סט, יד). ויש תפילה שנענית עד שלא יוציא האדם אותה מפיו, דכתיב 'והיה טרם יקראו ואני אענה עוד הם מדברים ואני אשמע' (ישעיהו סה, כד) (ילקוט שמעוני לישעיהו תקט).

אפשר לראות במדרש שני חלקים: החלק הראשון הוא סיפורי, ובמרכזו עומד המשפט: 'יהודי [...] בכל מקום שאתה הולך אלוקים עמך'. הרעיון שהקדוש ברוך הוא מלווה את האדם לכל מקום, מקורו לדעתנו בתיאור גלות הכבוד האלוקי מהמקדש. יחזקאל הנביא תיאר את גלות הנוכחות האלוקית בשלבים: "וירם כבוד ה' מעל הכרוב על מפתן הבית" (יחזקאל י, ד); "ויצא כבוד ה' מעל מפתן הבית ויעמוד על הכרובים, וישאו הכרובים את כנפיהם וירמו מן הארץ [...] ויעמוד פתח שער בית ה' הקדמוני" (שם, יח-יט); "ועל כבוד ה' מעל תוך העיר ויעמוד על ההר אשר מקדם לעיר" (שם יא, כג). כלומר הכבוד גולה מהמקדש אל המפתן, משם אל שער בית ה' המזרחי ומשם אל הר הזיתים. היינו ה' יוצא לגלות עם עם ישראל, כי לכל מקום שגלו ישראל – שכינה עמהם. החיות האלוקית נמצאת בכל מקום ומחיה אותו: "שבכל דבר נמצא התפשטות הבורא יתברך שמלוא כל הארץ כבודו..."¹⁶. לפיכך ברור שלכל מקום שיהודי הולך ה' עמו.

חלקו השני של המדרש עניינו בהיענות הקדוש ברוך הוא לתפילת האדם. כבר מצאנו שאלה כזאת בנביאים: "למה צמנו ולא ראית עינינו נפשנו ולא תדע" (ישעיהו נח, ג). המדרש נדרש לשאלה זו ומסביר שיש תפילות שונות הנענות בזמנים שונים; יש תפילה הנענית עוד קודם שהמתפלל יבטאנה בשפתיו – ולהיענות כזאת מייחל הדובר בפיוט. המתפלל מייחל שהקדוש ברוך הוא ישמע לתפילתו בטרם תיאמר כי הצרכים רבים ו"מחסורם ומשאלותם בל יוכלו לספרה" (טור 26). נראה לנו להביא כאן מדרש נוסף לפסוק "אָמְרֵי הַאֲזִינָה ה' בִּינֵה הַגִּיגָה" (תהלים ה, ב), המזכיר את היגד הפיוט 'נא בינה היגנו טרם נקרא' (טור 27): "אמר דוד לפני הקב"ה: בשעה שיש בי כח לעמוד לפניך בתפילה ולהוציא אמרי – האזינה. וכשאיני בי כח – התבונן מה בלבי בינה היגגי" (ילקוט שמעוני לתהלים תרל). לפי העולה מהמדרש, היענות הקדוש ברוך הוא לתפילה טרם הישמעה – היא גדולתו וגבורתו.

10. "הָאֵל הַגָּדוֹל הַגְּבוּר וְהַנּוֹרָא" (טור 28). ההיגד לקוח מדברים י, יז, והוא מזכיר את דברי הגמרא:

הגבור והנורא: אתא ירמיהו ואמר עובדי כוכבים מרקדין בהיכלו, איה נוראותיו, ולא אמר נורא (ירמיהו לב, יט). ואתא דניאל ואמר עובדי כוכבים משתעבדין בבניו, איה גבורותיו, ולא אמר גבור (דניאל ט, ז). ואתו אנשי כנסת הגדולה ואמרו, אדרבה, הן הן גבורותיו שכובש את כעסו לרשעים. ונוראותיו, שאלמלי מוראו, היאך אומה אחת יכולה להתקיים בין העובדי כוכבים (יומא סט ע"ב).

את המדרש פירש בבירור המהרש"א, ולדבריו כולם אמרו 'הגדול', שהרי גדולתו מתבטאת בבריאת העולם:

משה שראה את ניסי מצרים והמדבר, הוסיף 'הגבור והנורא'. ירמיהו וזורו שראו את החורבן והגלות, ושאלו איה נוראותיו, ולכן פיחת מלומר 'הנורא'. אבל זה היה בתחילת הגלות, כשעדין לא נשתעבדו ישראל, ולכן אמר [ירמיהו] 'הגבור'. אולם דניאל שכבר ראה את שיעבוד המלכויות, ושאל איה גבורותיו, ופיחת מלומר 'הגבור', אבל אמר 'נורא'. כי לא ראה את החורבן שעובדי כוכבים מרקדים בהיכלו. אבל אנשי כנסת הגדולה שראו הן בחורבן והן במעשי הצלה של מרדכי ואסתר, וראו שה' מאריך אפו לרשעים, והן הן גבורותיו ומוראו.

אישי המקרא הנזכרים במדרש הוסיפו או גרעו מתארי הקדוש ברוך הוא. הפייטן כולל בדבריו את שלושת התארים: גדול, גיבור ונורא.

רבי יוסף בכור שור, שחי בצל מסעי הצלב שהחריבו קהילות וישיבות בגרמניה, היה יכול להזדהות עם תוכנו של המדרש. אמנם בצפון צרפת, מקום מגוריו, לא קשתה יד נוסעי הצלב על היהודים, ובכור שור לא סבל מהם.¹⁷ גישתו תואמת אפוא את דרכם של אנשי הכנסת הגדולה.

11. "צִדְקָה לְךָ לְבַד בְּבִקְשׁ" (טור 35). פסוק המוצא: "לְךָ ה' הַצְדָקָה" (דניאל ט, ז).

[...] ועמדו ורקקו לישראל בפניהם ואמרו להם: אתם ידעתם שאלוקיכם עושה ניסים ונפלאות כאלו, וגרמתם לעצמכם להחריב את ביתו. ורקקו בפניהם עד שעשו כל גופם רוק. והיו חנניה

וחבריו מגביהים פניהם למעלה וצדקו את הדין, ואמרו לך ה' הצדקה ולנו בושת הפנים (תנחומא כי תשא יד).

במדרש מוצגת מציאות גלותית קשה, ולפיה הגויים משפילים את ישראל ומאשימים אותם בחורבן הבית.¹⁸ המדרש מציג את חנניה, מישאל ועזריה כמי ששומעים חרפתם ואינם משיבים, ומצדיקים עליהם את הדין. הוא הדין בפיוט, שנאמר בו: "פשענו ומרדנו והעוינו מסילות, צדקה לך לבד נבקש..."¹⁹, עניינו לומר צדוק הדין ובקשת מתנת חינם.

12. "שִׁמְעַ פְּגִיעָתִי כְּפִגְעָה תְּמָה" (טור 42):

'וישאו בני ישראל וגו' ויראו מאד ויצעקו' (שמות יד, י). תפשו אומנות אבותיהם. באברהם כתיב 'ויקרא שם אברהם בשם ה' (בראשית יג, ד). ביצחק כתיב 'ויצא יצחק לשוח בשדה' (שם כד, סג). ביעקב כתיב 'ויפגע במקום' (שם כח, יא). אין פגיעה אלא תפילה, שנאמר 'אתה אל תתפלל בעד העם הזה [...] ואל תפגע ב' (ירמיהו ז, טז). ואומר 'אל תיראי תולעת יעקב' (ישעיהו מא, יד). למה נמשלו ישראל לתולעת? לומר לך, מה תולעת הזה אינה מכה את הארזים אלא בפיה, והיא רכה ומכה את הקשה. כך אין להם לישראל אלא תפילה. שהאומות נמשלו כארזים, שנאמר 'הנה אשור ארז בלבנון' (יחזקאל לא, ג). ואומר 'וישבר ה' את ארזי הלבנון' (תהלים כט, ה). וכשהן מתגברין עליהם, חוזרים בתשובה וצועקים ומתפללין (תנחומא בשלח ט).

המדרש נפתח בתפילות שתיקנו האבות,¹⁹ ונמשך בהסבר כוח התפילה ועצמתה. התפילה היא דיבור, אולם ידו של דיבור זה רב לה, והגם שהיא פעולה קלה היא מסוגלת לשבר ארזים. מה נותן לתפילה את כוחה ועצמתה? על כך אין במדרש תשובה; ההנחה היא שהתשובה ברורה: כוח התפילה נובע מהיותה פעולה המקשרת את האדם אל בוראו. התפילה – שהיא הוצאת קול בלבד – כאשר מתלוות אליה הכוונות הנכונות ביכולתה להרקיע שחקים, להשפיע ולהיענות.²⁰ זאת ועוד התפילה איננה מכוונת אך ורק כלפי חוץ אלא אף כלפי פנים, כלפי המתפלל עצמו. היא מזככת את אומרה ומסבה לו תחושה של קרבת אלוקים. היא שילוב של גוף ונפש: מתבצעת בתנועות הגוף אך מבטאת את תעצומות הנפש. במדרש התפילה מכוונת

18. וראו גם ר' יהודה הלוי, ספר הכוזרי, מאמר ראשון קטו.

19. ברכות כו ע"ב. בראשית רבה ויצא סח, ט.

20. בקבלה ובחסידות פיתחו את הרעיון שהתפילה היא צירוף נכון של האותיות, שהן אבני הבניין שמהן נברא העולם.

לניצחון על האויבים, ואילו בפיוט היא נועדה לבקשת מחילה וחתומה טובה ביום הכיפורים. ואולם בשניהם התפילה מבטאת את ניצחון הרוח על החומר; את עצמת הנפש אשר 'מכסא כבוד חוצבה', ובאמצעות התפילה היא מתעלה ושבה לשם.

13. "תּוֹלָה אֶרֶץ עַל בְּלִימָה" (טור 44). פסוק המוצא: "תּוֹלָה אֶרֶץ עַל בְּלִימָה" (איוב כו, ז):

"א"ר אילעא: אין העולם מתקיים אלא בזכות מי שבולם עצמו בשעת מריבה, שנאמר 'תולה ארץ על בלימה' (חולין פט ע"א; פסחים פט ע"א). התבה 'בלימה' מתפרשת כשתי תבות - 'בלי' 'מה' - היינו הארץ תלויה על לא כלום ומתקיימת מכוח אחיזת הבורא. ואולם המדרש מפרש 'בלימה' במשמעות 'עצירה' ו'חסימה'. הארץ מתקיימת בזכות הבולם את פיו בשעת מריבה, כלומר מה שמקיים את העולם הם יחסים תקינים בין אדם לחברו. הפייטן הכותב: "תחוקקנו לחיים ותיטיב לנו החתימה, תולה ארץ על בלימה" (טור 33-34), תולה את החתימה הטובה ביום הכיפורים, ביחסים התקינים שבין אדם לחברו. הדבר מזכיר את המשנה ביומא: "עברות שבין אדם למקום יום הכפורים מכפר. עברות שבין אדם לחברו, אין יום הכפורים מכפר, עד שירצה את חברו" (משנה יומא ח, ט).

סיכום

ננסה לשרטט רצף של הרעיונות העולים מהמדרשים שהבאנו לעיל על סוגיהם ועל תוכם, ולברר אם יש חוט רעיוני המקשר ביניהם ומלכדם לכדי מסכת רעיונית אחידה שיש לה ביטוי בתפיסת עולמו של בכור שור כפי שהכרנוהו.

נראה לנו שהמדרשים המקיימים זיקה לפיוט נושאים אופי הדומה לו. הגם שהם עוסקים בנושאי תפילה, אין בהם בקשות מיוחדות ומפורטות; עניינם הוא מעמד התפילה וטיבה ומעמד המתפלל. מתוכם שני מדרשים אינם עוסקים במישורין בתפילה אלא מבטאים הנחות יסוד בדבר יכולת האדם להתפלל. המדרש המתקשר להיגד 'טהור עינים חשבני כשלם לפניך', מתאר את הדמיון שבין האדם לבוראו: "תבוא הנפש שהיא טהורה בגוף, ותקלס להקב"ה שהוא טהור בעולמו וכו' " (ילקוט שמעוני לויקרא ד, ח). האדם נברא עפר מן האדמה, והבורא נפח באפו נשמת חיים.²¹ האדם חי בעולם הזה, אולם נשמתו חוצבה מגנזי מרומים. בכך דומה האדם לבוראו: "בְּצִלְמֵנוּ כְּדִמּוּתֵנוּ" (בראשית א, כו),

21. על פי בראשית ב, ז.

ועובדה זו מאפשרת לו לעמוד לפני בוראו בתפילה. יתר על כן באמצעות התפילה האדם מממש מהות אלוקית זו הטבועה בנשמתו, ובאמצעותה יכול האדם לצאת מגבולות העולם הזה ולהריקיע שחקים; להתעלות עד כדי ביטול גופו וצרכיו ולדבוק באלוקיו. להיגד 'כוחך יגדל נא' שבפיוט מתקשר מדרש המדבר על יכולתם של ישראל להוסיף כוח ב'גבורה של מעלה', או לגרוע ולהתיש כוח של מעלה.²² מדרש זה מציג את האדם כבעל יכולת רבה שהשפעתו מגעת עד עולמות עליונים, והכול באמצעות התפילה. שני מדרשים אלו קשורים לתפילה בעקיפין; עניינם בהצגת הנחות יסוד לתפילה. בהיותם עומדים ברקעה הם מעמידים על זמיון הצורה ליוצרה, על עצמת האדם ועל יכולתו להשפיע על עולמו ולא רק עליו.

מדרשים אלו מבטאים הנחות יסוד הקשורות לאדם המתפלל. ואולם מדרש אחר, המתקשר להיגד 'גודרי גדר ועומדי בפרץ', מציג הנחת יסוד בנוגע לקדוש ברוך הוא, אשר "ידו פשוטה לקבל בעלי תשובה מיד מדת הדין" (פסחים ק"ט ע"א). הרעיון שהקדוש ברוך הוא ברחמיו פותח שער לדופקי בתשובה עומד ביסוד תפילת כל הרואה עצמו 'עני ממעש', ועומד לפני בוראו בבקשת חסד.

מדרשים אחדים המובאים בזה דנים במעמד התפילה ובכוחה. לשאלה אם כל תפילה מתקבלת משיב המדרש, המתקשר להיגד 'נא בינה הגיגנו טרם נקרא', שיש תפילה המתקבלת מיד, ויש המתקבלת רק לאחר זמן. יש תפילה לזמן קרוב, ויש – לזמן רחוק.²³ המדרש נתמך בדבריו בהבאת פסוקי מקרא, אך אין בו ביאור לתבחין לקבלת תפילה מיד או לדחייתה לאחר זמן. כללו של דבר, אין תפילה הולכת לאיבוד והיא שמורה לבעליה לזמנה הנכון.

שאלה אחרת היא מהו כוחה של תפילה. 'שמע פגיעתי כפגיעה תמה', נאמר בפיוט, ובמדרש המתלווה אליו נמשל עם ישראל לתולעת שכוחה בפייה.²⁴ התפילה, הגם שהיא פעולה המתבצעת באחד מאברי הגוף, אין דומה פעולתה לפעולת איברים אחרים. אדם המרים משא בידו או בועט ברגלו, עצמת התוצאה תהיה שווה לעצמת הכוח שהוא מפעיל באברים אלו. התפילה שונה, שאין עצמתה מתבטאת בעצמת הקול שהאדם מוציא מגרונו; תפילה יכולה להישמע גם בקול דממה דקה, שכן עצמתה נשאבת מהיותה יוצאת מלב המתפלל ומתעצמות נפשו.

22. איכה רבה א, לג.

23. ילקוט שמעוני ישעיהו תקט.

24. תנחומא בשלח ט.

מדרשים אחרים מעמידים על תנאים לקבלת התפילה. המדרש שלפיו מי שדעתו שפלה, תפילתו נחשבת לו כאילו הקריב כל הקרבנות כולם,²⁵ המתלווה להיגד 'לבבי הנשבר הנדכה והנכאה', מלמד שהקדוש ברוך הוא שועה לתפילתו של המבטל את עצמו כלפי הבורא. כמוהו גם "אין העולם מתקיים אלא בזכות מי שבולם עצמו בשעת מריבה";²⁶ המתלווה להיגד 'תולה ארץ על בלימה', ומלמדנו שתנאי קודם לקבלת התפילה הוא הקפדה על מצוות שבין אדם לחברו. הפייטן עונה בכך – אולי תשובה חלקית – לשאלה שהצבנו לעיל, אם כל תפילה מתקבלת. נמצא שתנאי מוקדם לקבלת התפילה הוא ביטול ה'אני'²⁷ וכפיית כל רצונותיו לרצון האל. כמו כן תיקון המידות הוא תנאי הכרחי לכך.

דומה שראוי לסיים עיון זה במדרש שהוצב דווקא בפתיחת הפיוט המבטא את חובת ההודיה לקדוש ברוך הוא, הן על הטוב הן על המוטב,²⁸ הנזקק להיגד 'מישרים לשפוט'. המתפלל מצפה ומייחל להגשמת בקשותיו, אולם להשגחה העליונה חשבונות משלה ודרכי הנהגה משלה, הנסתרים מעינינו. המתפלל בוטח בקדוש ברוך הוא שהוא שומע תפילה גם אם אינו נענה לה מיד. לפיכך מוטלת עליו חובת ההודיה על כל הקורות אותו, בין הוא טוב בעיניו, בין לאו.

עולה מעיוננו שהיגדי הפיוט מאזכרים את המדרשים, אם בדרך רעיונית אם בדרך אסוציאטיבית, ומתלכדים לכדי מסכת רעיונית רציפה ואחידה. נושאו המרכזי של הפיוט הוא התפילה, והיא נידונה במדרשים מכמה נקודות מבט. אנו מוצאים דיון בהנחות יסוד העומדות ברקע התפילה, עיון במעמדה, בכוחה, בקבלתה או בדחייתה ובתנאים מקדימים הנדרשים למתפלל. שילוב מדרשים אלו בהיגדי הפיוט מציג לפנינו יצירה רבת היקף העשירה בדרכי הבעה, בעומק רעיוני, בסיפורים היסטוריים ועוד. רבי יוסף בכור שור, פרשן התורה ומבעלי התוספות, השכיל להגיש לנו את 'תורת התפילה ושירתה' בהתאם להשקפתו ולאמונתו. הפייטן לא ציין את מקורותיו והניח זאת לנו, ובכך עשה עושה אותנו שותפים ליצירתו.

25. סנהדרין מג ע"ב.

26. חולין פט ע"א.

27. לעניין זה ראו נבו, תשע"ג, עמ' 169-170.

28. מדרש תהלים – שוחר טוב, מהדורת בובר, עמ' קסט.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אורבך, תשכ"ג, א"א אורבך, **ספר ערוגת הבושם לר' אברהם בר' עזריאל** חלק רביעי: מבוא ומפתחות, ירושלים תשכ"ג.
- אורבך, תש"ם, א"א אורבך, **בעלי התוספות, תולדותיהם, חיבוריהם ושיטתם**, ירושלים תש"ם.
- אסף, 1950, ש' אסף, **ספר הפסקים לר"י הזקן**, רבנו תם ושאר בעלי התוספות, **ספר היובל לאלכסנדר מרקס**, ניו יורק 1950.
- אפטוביצר, תרצ"ח, א' אפטוביצר, **מבוא לספר ראבי"ה**, ירושלים תרצ"ח.
- ברנשטיין, תשי"ז, ש' ברנשטיין, **על בעלותו של הפיוט "אדון כתקח מועד"**, **תרביץ** כו (תשי"ז), עמ' 465-467.
- גולדשמידט, תשכ"ה, ד' גולדשמידט, **סדר הסליחות כמנהג ליטא וקהילות הפרושים בארץ ישראל**, ירושלים תשכ"ה.
- גרוסמן, תשנ"ה, א' גרוסמן, **חכמי צרפת הראשונים**, ירושלים תשנ"ה.
- דוידזון, תרפ"ה, י' דוידזון, **אוצר השירה והפיוט כרך ראשון**, ניוארק תרפ"ה.
- הברמן, תרצ"ח, א"מ הברמן, **פיוטי ר' יוסף בר' יצחק מאורליאנש'**, **תרביץ** ט (תרצ"ח), עמ' 323-342.
- וולטר, 1890, G. Walter, *Joseph Bechor Shor der Letzte Nordfranzosisher Bibelexeget*, Breslau 1890.
- כשר, תשמ"ב, מ' כשר, **תורה שלמה** חלק שלושים ושה, ירושלים תשמ"ב.
- נב, תשנ"ד, י' נב, **פירושי התורה לר' יוסף בכור שור**, ירושלים תשנ"ד.
- נב, תשס"ג, י' נב, **פרשנות המקרא הצרפתית**, רחובות תשס"ג.
- נב, תשע"ג, י' נב, **הגות בחסידות: אדם מול בוראו במשנת ר' יהודה ליב מגור בעל "שפת אמת"**, ירושלים תשע"ג.
- פוזננסקי, תרע"ג, ש"א פוזננסקי, **מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא**, ורשה תרע"ג.
- פורגס, 1908, N. N. Porges, *Joseph Bechor Shor ein Nordfransosisher Bibelklärer, Der 12 Jahrhunderts*, Leipzig 1908.
- פרנקל, תשנ"ג, א' פרנקל, **לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת**, ירושלים תשנ"ג.
- צונץ, 1845, L. Zunz, *Zur Geschichte und Literature*, Breslau 1845, pp. 75.
- ר' דב בער, תשל"ז, ר' דב בער ממזריטש, **מגיד דבריו ליעקב**, מהדורת ר' שץ, ירושלים תשל"ז.

L. Rabinowitz, *The Social Life of the Jews of Northern France in the 12–14 Centuries*, New-York 1972, pp. 18.

רבינוביץ, 1972